

Uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Południowej do roku 2020

Małgorzata Rogowska

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Polska

Streszczenie

W dobie intensywnych przemian w gospodarce światowej, globalizacji, konkurencji, innowacji oraz permanentnego kryzysu gospodarczego następuje również ewolucja zarządzania w przestrzeni jednostek terytorialnych, obejmująca nowe spojrzenie na strategiczne zarządzanie. W nowych uwarunkowaniach coraz częściej stawia się na współpracę. Dotyczy to nie tylko przedsiębiorstw, ale coraz częściej zalety synergii dostrzegają regiony. Jest to potencjalnie dobry sposób na lepsze wykorzystanie endogenicznego potencjału, pobudzenie rozwoju społeczno-gospodarczego, przyciąganie kapitału z zewnątrz oraz lepszy sposób na rozwiązywanie wspólnych problemów o różnym charakterze. Celem artykułu jest wskazanie ewolucji i znaczenia kwestii przestrzennych w polityce spójności Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem kolejnej perspektywy finansowej na lata 2014–2020 oraz kierunków rozwoju makroregionu Polski Południowej do roku 2020. Wykorzystane metody badawcze to metoda porównawcza oraz historyczna.

Słowa kluczowe: strategie makroregionalne, governance, polityka przestrzenna UE

Wstęp

Globalizacja i towarzyszące jej procesy takie jak integracja odsuwają na dalszy plan terytorium państwa jako czynnik decydujący o przebiegu współczesnych zjawisk społecznych i gospodarczych. Zdaniem niektórych autorów państwa narodowe stają się nienaturalną, wręcz dysfunkcyjną jednostką (Ohmae 1994, s. 24). Związane jest to m.in. z utratą suwerenności na rzecz organizacji ponadnarodowych oraz przedsiębiorstw transnarodowych. W efekcie obywatele kwestionują władzę państwową i przenoszą swoją lojalność do grup lokalnych i regionalnych o różnym charakterze. Zachodzące współcześnie zmiany w funkcjonowaniu jednostek samorządu terytorialnego zmierzają do sprawnego świadczenia usług publicznych i w związku z tym do przekazania zasobów i władzy ze szczebla centralnego na poziom regionalny czy lokalny, a także włączenia w ten proces organizacji pozarządowych i podmiotów prywatnych oraz wykorzystania organizacji międzynarodowych do kształtowania i realizacji różnych przedsięwzięć publicznych. Innym, istotnym elementem przemian staje się coraz większy udział obywateli w zarządzaniu sprawami publicznymi. Jest to jeden z najważniejszych trendów przekształceń w funkcjonowaniu administracji publicznej w krajach europejskich. Szczególnego znaczenia nabiera tu budowa tzw. państwa sprawnego, dążącego do poprawy i korzystającego z nowych możliwości stwarzanych przez postęp techniczny i nowe technologie oraz państwa partnerskiego, w którym zwraca się uwagę na konieczność współpracy z innymi państwami (Sakowicz 2007, s. 212–213). W ostatnich latach można zaobserwować zmiany podejścia w sprawowaniu władzy na rzecz podejścia partycypacyjnego (governance) i włączającego w proces rządzenia różne szczeble władzy i różne podmioty. Przemiany te są najbardziej widoczne w funkcjonowaniu administracji Unii Europejskiej. Rozpoczęły się również w polskiej administracji państwowej, a powoli zaczynają też obejmować struktury samorządu terytorialnego.

Nowe uwarunkowanie rozwoju społeczno-gospodarczego wymuszają szukanie innowacyjnych podejść do zarządzania rozwojem. Dotyczy to nie tylko przedsiębiorstw, ale również jednostek przestrzennych, które poszukują nowych możliwości rozwoju, podnoszących ich konkurencyjność,

zapewniających napływ kapitału, ludzi, nowych inwestycji. Jednym ze sposobów osiągania tak określonych celów jest programowanie strategiczne, które coraz częściej przekracza granice pojedynczego regionu, czy kraju, skupiając kilka podmiotów również w wymiarze ponadnarodowym. Zintegrowane podejście do zarządzania rozwojem jest promowane przez Unię Europejską, jako narzędzie wzmacniające potencjał społeczno-gospodarczy regionów krajów członkowskich. Podstawą koncepcji strategii makroregionalnych jest założenie, że poczucie tożsamości regionalnej może być wykorzystane do zbudowania planu i strategii działania wykraczających poza istniejące schematy (Słomczyńska 2013, s. 3). Umożliwiają one rozwiązywanie wspólnych problemów i budowanie przewag poprzez wykorzystanie wspólnego potencjału. W przypadku planowania makroregionalnego sposób sprawowania władzy ma charakter niescentralizowany, oparty o zasadę terytorializacji, o granicach wyznaczonych funkcjonalnie i podmiotowo.

Celem artykułu jest wskazanie ewolucji i znaczenia kwestii przestrzennych w polityce spójności Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem kolejnej perspektywy finansowej na lata 2014–2020 oraz kierunków rozwoju makroregionu Polski Południowej do roku 2020.

1. Istota i ewolucja planowania makroregionalnego w Unii Europejskiej

Problematyka przestrzenna i współpraca w wymiarze przestrzennym nabiera coraz większego znaczenia w ramach polityki spójności Unii Europejskiej. Polityka spójności, której początki sięgają lat 50. ubiegłego wieku podlega ciągłej ewolucji i ma przed sobą nowe wyzwania. Podstawowym i niezmiennym celem tej polityki pozostaje jednak wyrównywanie poziomu rozwoju regionów krajów członkowskich UE. Tak określone zadanie jest jednak trudne do osiągnięcia w ramach integrującej się Europy o czym świadczą występujące nadal duże dysproporcje w poziomie rozwoju regionów.

Zwrot w kierunku zagospodarowania europejskiej przestrzeni i jej zrównoważonego rozwoju nastąpił w latach 90. XX wieku, kiedy przyjęte zostały dwa dokumenty traktujące w sposób wycinkowy o europejskich problemach przestrzennych. Były to dokumenty *Europa 2000* oraz *Europa 2000+* podpisane w roku 1991 i 1994. Najistotniejszym dokumentem okazała się *Europejska Perspektywa Rozwoju Przestrzennego* przyjęta w 1999 r. Przyczyniła się ona do podjęcia szeregu inicjatyw i zbudowania platformy informacyjnej, zbierającej i porządkującej informacje o wymiarze przestrzennym procesów społeczno-ekonomicznych zachodzących w Europie. Takie podejście było widoczne w perspektywie finansowej 2007–2013, gdzie kwestie przestrzenne po raz pierwszy zostały wyniesione do rangi celów polityki spójności i są kontynuowane w okresie 2014–2020.

Działania podjęte wówczas doprowadziły z czasem do podpisania pierwszego dokumentu dotyczącego problemów przestrzennych całej Wspólnoty. Przyjęta w 1999 roku w Poczdamie *Europejska Perspektywa Rozwoju Przestrzennego* — EPRP (European Spatial Development Perspective) określała trzy strategiczne obszary, na których powinny skoncentrować się państwa członkowie, tj. policentryczny rozwój sieci osadniczej, rozwój sieci transportowej i komunikacyjnej oraz dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe. EPRP miała charakter indykacyjny, a jej główny cel dotyczył zainicjowania szeregu działań przyczyniających się do zrównoważonego i trwałego rozwoju terytorium Europy. Dokument ten pomimo swojego nieobligatoryjnego charakteru przyczynił się do szeregu inicjatyw i w efekcie do stworzenia podstaw do dalszego wspierania i identyfikacji problemów rozwoju przestrzennego Europy. Jedną z inicjatyw rozpoczętych w perspektywie finansowej 2000–2006 i kontynuowanej w latach 2007–2013 było stworzenie Europejskiej Sieci Obserwacyjnej Planowania Przestrzennego (European Spatial Planning Observation Network ESPON)¹.

Sukcesem ESPON jest więc wzbogacenie wiedzy o terytorialnych aspektach rozwoju terytorialnego oraz stworzenie zintegrowanej i innowacyjnej platformy wymiany informacji o przestrzennym zróżnicowaniu struktury społeczno-gospodarczych w Europie.

Przykładem działań podjętych w następstwie EPRP jest także VASAB (Vision and Strategies Around the Baltic Sea 2010), czyli program współpracy międzynarodowej w obszarze planowania przestrzennego obejmujący wszystkie kraje bałtyckie oraz Białoruś i Norwegię, który ma na

1. Zob. ESDP. *Perspektywy Przestrzennego Rozwoju Europy. Kierunki Zrównoważonego i Trwałego Rozwoju Terytorialnego w Unii Europejskiej*, Uzgodnione na nieformalnej Radzie Ministrów odpowiedzialnej za planowanie przestrzenne, Poczdam, maj 1999, Ministerstwo Gospodarki, maj 2000.

celu wypracowanie długookresowej perspektywy rozwoju przestrzennego regionu Morza Bałtyckiego. W efekcie w roku 2009 przyjęto „Strategię Unii Europejskiej dla Morza Bałtyckiego” co zapoczątkowało w praktyce nowe podejście do regionalizacji i planowania strategicznego w wymiarze terytorialnych w ramach Unii Europejskiej. Ukierunkowanie na wspólne problemy i zaangażowanie różnych podmiotów (różnych państw — członków UE oraz państw nie będących członkiem UE ale znajdujących się w basenie Morza Bałtyckiego) jest przejawem również zastawiania koncepcji „Multi-Level Governence”, propagowanej coraz bardziej przez Komisję Europejską (Słomczyńska 2013, s. 3).

Konsekwencją działań podjętych w następstwie EPRP były cykliczne spotkania Ministrów ds. Rozwoju Regionalnego i wpisanie trzeciego wymiaru spójności, tj. poza społecznym i ekonomicznym również przestrzennego do nowego Traktatu z Lizbony w roku 2007 (Art. 2, 6, 16 i 158 Traktatu WE)². Spójność terytorialna rozumiana jest jako stan rozwoju terytorium do którego dąży się i w którym procesy wymiany i przepływów w sferze gospodarczej i społecznej przebiegają sprawnie, gwarantując społecznie i gospodarczo efektywną alokację zasobów. Kategoria ta może być także utożsamiana z procesem polegającym na takim kształtowaniu przestrzeni UE, aby zapewnić najlepszy rozwój unikalnego potencjału poszczególnych terytoriów UE dla osiągnięcia celów rozwojowych UE, w tym spójności społecznej i gospodarczej, poprzez zintegrowane zarządzanie rozwojem. Wyrazem akceptacji podjętych działań było także podpisanie *Agendy Terytorialnej Europy* w 2007 r., która rozwija cele zawarte w EPRP i jest wdrażana poprzez Program Działań dla Wdrażania Agendy Terytorialnej UE. Dokument ten stanowił ramy współpracy dla państw członkowskich, instytucji UE oraz partnerów i organizacji pozarządowych w zakresie spójności terytorialnej na szczeblu krajowym i wspólnotowym.

W maju 2011 r. ministrowie odpowiedzialni za planowanie przestrzenne zrewidowali zapisy ATE i przyjęli nowy dokument *Agenda Terytorialna Unii Europejskiej 2020*.³ Celem tego dokumentu stało się zapewnienie strategicznych wytycznych rozwoju terytorialnego, wsparcie włączania wymiaru terytorialnego do różnych dziedzin polityki UE oraz zagwarantowanie realizacji strategii Europa 2020 zgodnie z zasadami spójności terytorialnej. Cele przyjęte w *Agendzie Terytorialnej Unii Europejskiej* stanowią rozwinięcie i uzupełnienie trzech podstawowych celów EPRP i zostały sformułowane następująco:

- Wzmocnienie policentrycznego rozwoju oraz innowacji poprzez tworzenie sieci współpracy regionów miejskich i wiejskich.
- Nowe formy partnerstwa i zarządzania terytorialnego pomiędzy obszarami miejskimi i wiejskimi.
- Wsparcie regionalnych klastrów konkurencyjności i innowacji w Europie.
- Wzmocnienie i rozbudowa sieci transeuropejskich.
- Transeuropejskie zarządzanie ryzykiem, z uwzględnieniem efektów zmian klimatycznych.
- Wzmocnienie struktur ekologicznych oraz wartości kulturowych jako wartości dodanej dla rozwoju.⁴

Makroregiony pojawiają się w dokumencie *Territorial State and Perspectives of the European Union. Common regional features in European macro-regions*. W dokumencie tym zasygnalizowano istnienie wspólnych cech regionalnych oraz wartość dodaną podejścia makroregionalnego do procesów rozwoju terytorialnego.⁵

2. Zob. Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską podpisany w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 r. Dziennik Urzędowy UE z 17 grudnia 2007 r., tom 50, 2007/C 306/01.

3. Agenda Terytorialna Unii Europejskiej 2020. W kierunku sprzyjającej społecznemu włączeniu, inteligentnej i zrównoważonej Europy zróżnicowanych regionów przyjęta na nieformalnym spotkaniu ministrów ds. planowania przestrzennego i rozwoju terytorialnego 19 maja 2011 r. w Gödöllő na Węgrzech, [dostęp 12.12.2013] [@:] http://www.mrr.gov.pl/rozwój_regionalny/Polityka_spojnosci/Polityka_spojnosci_po_2013/Debata/Documents/Agenda_Terytorialna_07092011.pdf

4. Tamże.

5. Zob. The Territorial State and Perspectives of the European Union. Towards a Stronger European Territorial Cohesion in the Light of the Lisbon and Gothenburg Ambitions. Based on the Scoping Document discussed by Ministers at their Informal Ministerial Meeting in Luxembourg in May 2005. A Background Document for the Territorial Agenda of the European Union (b.r.), [dostęp 17.08.2014] [@:] <http://www.eu-territorial-agenda.eu/Referenc%20Documents/The-Territorial-State-and-Perspectives-of-the-European-Union.pdf>

W październiku 2008 r. Komisja Europejska przyjęła *Zieloną Księgę w sprawie spójności terytorialnej*,⁶ mającą na celu wypracowanie wspólnego stanowiska z przedstawicielami władz regionalnych i lokalnych i pozostałymi podmiotami życia społeczno-ekonomicznego definicji spójności terytorialnej. Przyjęto w niej, że należy dążyć do zapewnienia harmonijnego rozwoju wszystkich terytoriów oraz zagwarantowania, ich mieszkańcom możliwości najlepszego wykorzystania specyficznych, unikatowych cech tych obszarów. Koncepcja makroregionów i budowy strategii makroregionalnych jest wyrazem dążenia do spójności terytorialnej. W dokumencie wspomina się także, iż przezwyciężenie problemów wynikających z braku spójności wymaga działań politycznych „angażujących do współpracy sąsiadujące lokalne władze”⁷.

2. Kierunki rozwoju Polski Południowej do roku 2020

Polska Południowa to umowny makroregion określony w ramach porozumienia dwóch województw: małopolskiego i śląskiego. Obejmuje on swoim zasięgiem 27 tys. km² i skupia ok. 21% ludności Polski (8 mln osób).⁸ Regiony te do tej pory były względem siebie konkurencyjne, jednak analiza uwarunkowań ich funkcjonowania wskazuje na istotne możliwości ich partnerstwa. Nie jest to w sprzeczne z możliwościami współpracy z innymi sąsiednimi regionami. Wykorzystanie potencjału współpracy między tymi regionami stanowi o zwiększeniu efektywności wykorzystania ich zasobów oraz sile, konkurencyjności i atrakcyjności inwestycyjnej tej przestrzeni w kraju, a także w Europie. Samorządy województw małopolskiego i śląskiego zawarły 23 maja 2011 roku porozumienie w sprawie podjęcia prac nad Strategią dla Rozwoju Polski Południowej.

Strategia dla Rozwoju Polski Południowej do roku 2020 zakłada partnerstwo w działaniach, programowaniu, realizacji, monitoringu i kontroli efektów; partnerstwo i współodpowiedzialność obu regionów mają w konsekwencji pobudzać wszelkie podmioty, instytucje i środowiska do działania na rzecz rozwoju społeczno-gospodarczego makroregionu. Współpraca ma koncentrować się przede wszystkim na: kapitale ludzkim, gospodarce i sektorze badawczo-rozwojowym, turystyce i kulturze, systemie komunikacyjnym oraz ochronie środowiska. Horyzont jest spójny z okresem programowania w UE i podstawowymi dokumentami programowania w skali kraju i Europy, np. Strategia Europa 2020, Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu; Średniookresowa Strategia Rozwoju Kraju do 2020 roku, Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020: Regiony, Miasta, Obszary Wiejskie. Porozumienie odnośnie Strategii zakłada 8 priorytetów współpracy: gospodarka, turystyka i kultura, kapitał ludzki, ochrona środowiska, infrastruktura, transport, rewitalizacja przestrzeni miejskich, współpraca transgraniczna. Priorytety te składają się w 5 pól współpracy makroregionu Polski Południowej: integracja przestrzeni województw, współpraca metropolitalna, podwyższanie konkurencyjności gospodarki województw, rozwijanie kapitału ludzkiego i promocja polski południowej. Szczegółowe cele zostały scharakteryzowane w poniższej strategii.

Funkcjonowanie Makroregionu Polski Południowej w dużej mierze wyznaczone jest przez działanie Europolu śląsko-krakowskiego, będącego obszarem metropolitalnym, centrum innowacyjności i kreatywności, a także podmiotem silnie określającym kierunki rozwoju dla pozostałych przestrzeni. Współpraca w ramach Makroregionu Polski Południowej ma za zadanie budować atrakcyjność tego obszaru; wpływać na innowacyjność, kreatywność skoncentrowanych tu działów i miast, rozwój potencjału naukowego, kulturowego i środowiskowego; budowę warunków do wykorzystywania energii oraz uzyskanie wyraźnej przewagi konkurencyjnej pozwalającej na aktywne konkurowanie w przestrzeni europejskiej.

6. Zob. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Committee of the Regions and the European Economic and Social Committee. Green Paper on Territorial Cohesion Turning territorial diversity into strength, {SEC (2008) 2550}, Brussels, 6.10.2008, Com (2008) 616 final [Zielona Księga w sprawie spójności terytorialnej – różnorodność terytorialna siłą Europy]. [dostęp 20.08.2014] [@:] <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0616:FIN:EN:PDF>.

7. Tamże.

8. Zob. Strategia dla rozwoju Polski Południowej w obszarze województw małopolskiego i Śląskiego do roku 2020. (b.r.) [dostęp 10.09.2014] [@:] <http://www.slaskie.pl/zalaczniki/2013/04/08/1365415927/1365415979.pdf>.

Tab. 1. Cele strategiczne Makroregionu Polski Południowej

CEL NADRZĘDNY		
Polska Południowa nowoczesnym i atrakcyjnym regionem Europy		
CEL 1	CEL 2	CEL 3
Europol śląsko-krakowski obszarem koncentracji innowacyjności i kreatywności, wyznaczającym trendy rozwojowe i wpisującym się w sieć najdynamiczniej rozwijających się metropolii europejskich.	Polska Południowa przestrzenią partnerskiej współpracy na rzecz efektywnego wykorzystania możliwości rozwojowych.	Polska Południowa miejscem przyciągającym ludzi, podmioty i inicjatywy wzmacniające potencjały makroregionu.
KIERUNKI DZIAŁAŃ		
1.1. Wykorzystanie potencjałów uczelni oraz jednostek badawczo-rozwojowych na rzecz wykreowania silnego i rozpoznawalnego centrum naukowego.	2.1. Współpraca podmiotów nakierowana na rozwijanie kapitału ludzkiego makroregionu.	3.1. Tworzenie pakietowych produktów turystycznych wykorzystujących potencjał obydwu województw.
1.2. Wykreowanie i wspieranie inteligentnych specjalizacji regionalnych gospodarek w oparciu o potencjał obydwu aglomeracji miejskich.	2.2. Wspólne tworzenie sieciowych produktów łączących podmioty i obszary makroregionu.	3.2. Przyciąganie i organizacja wydarzeń o znaczeniu krajowym i międzynarodowym.
1.3. Tworzenie dynamicznego ośrodka kultury rozpoznawalnego wśród metropolii europejskich.	2.3. Infrastrukturalne integrowanie przestrzeni województw.	3.3. Kreowanie oferty inwestycyjnej.
1.4. Tworzenie struktur, pozwalających na efektywny transfer zasobów.	2.4. Rozwijanie współpracy w zakresie ochrony środowiska i zabezpieczenia przed sytuacjami kryzysowymi.	3.4. Lobbing na rzecz makroregionu.

Źródło: *Strategia dla rozwoju...*, dz. cyt., s. 20

Strategia ma w perspektywie odegrać rolę katalizatora współpracy małopolsko-śląskiej, tak aby podmioty z obu regionów zainteresowane wspólnym działaniem na rzecz rozwoju Polski Południowej, wykorzystywały ten dokument jako instrument ponadregionalnego partnerstwa także po upływie określonego w niej horyzontu czasowego.⁹

Podsumowanie

Podstawą strategicznego planowania w wymiarze ponadregionalnym w Polsce w nowej perspektywie finansowej UE 2014–2020 jest założenie, że biorąc pod uwagę potencjały endogeniczne o charakterze społecznym i gospodarczym i wspólne problemy, wyodrębniony geograficznie obszar powinien być traktowany w sposób indywidualny. Celem tych strategii jest stymulowanie nowych przedsięwzięć odpowiadających na wyzwania nowej gospodarki i rozwiązywanie podobnych, a często wspólnych problemów. W ramach strategii zakłada się wspólne zintegrowane działania ukierunkowane na maksymalizację korzyści wynikających z wielosektorowego podejścia oraz wspólna odpowiedzialność za rozwój terytorium.¹⁰

W polityce regionalnej Polski, w korelacji ze zmianami na płaszczyźnie europejskiej, zachodzą aktualnie istotne przemiany, polegające m.in. na stworzeniu w przestrzeni kraju jednostek funkcjonalnych, których obszar działania odchodzi często od uprzednio wyznaczonych granic administracyjnych. Pozwala to na zwiększoną koordynację podejmowanych przedsięwzięć, spójność działań oraz strategiczne programowanie w obszarze polityk nakierowanych na daną przestrzeń. Dokumenty takie jak Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego. Regiony, Miasta, Obszary Wiejskie 2010–2020 oraz Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 odzwierciedlają aktualne trendy związane z terytorialnym wymiarem polityki rozwoju realizowanym poprzez wyznaczanie obszarów funkcjonalno-przestrzennych, przekraczających podziały administracyjne, związanych z procesami społeczno-gospodarczymi, co sprzyja najlepszemu wykorzystaniu endogenicznego potencjału.

9. Tamże, s. 5.

10. *Strategia dla rozwoju...*, dz. cyt.

Porozumienia w sprawie tworzenia makroregionów stają się więc nową praktyką w funkcjonowaniu regionów polskich. Najczęściej wiążą ze sobą regiony o podobnym wachlarzu zasobów, charakterze, problemach i uwarunkowaniach. Powstałe w Polsce makroregiony łączą przesłanki tworzenia, uwarunkowania geograficzne, ciągi komunikacyjne i oczekiwane efekty skali oraz w długim okresie rozprzestrzenianie się rozwoju. Tworzone makroregiony stanowią niejako „odpowiedź” na problemy charakterystyczne dla stosunków przygranicznych, potrzebę konkurencji z jednostkami terytorialnymi w UE, nakreślają także wspólny kierunek rozwoju i sieć istniejących powiązań społeczno-kulturowo-gospodarczych w tym obszarze. Próba oceny na ile jest to skuteczny sposób zarządzania rozwojem, pozyskania środków pomocowych z UE i na ile będzie on kontynuowany po roku 2020 pozostaje nadal przed nami.

Literatura

- OHMAE K. (1994): *The Borderless World. Power and Strategy in the Interlinked Economy*. London, HarperCollins.
- SAKOWICZ M. (2007): *Modernizacja samorządu terytorialnego w procesie integracji Polski z Unią Europejską*. Warszawa, Szkoła Główna Handlowa. Oficyna Wydawnicza.
- SŁOMCZYŃSKA I. (2013): *Geneza i rozwój strategii makroregionalnych Unii Europejskiej w kontekście realizacji koncepcji wielopoziomowego sprawowania rządów*. „Analiza NATOlińska”, nr 12 (71), s. 2–28.